

De dynastieke grafkerk: over dertiende-eeuwse klaverbladen met een memoriefunctie in de Lage Landen

Elizabeth den Hartog

In 1199 stierf koning Richard I van Engeland (1157-1199) bij het kasteel van Châlus-Chabrol (Anjou). Zijn lichaam kwam te liggen bij zijn naaste familieleden in de abdijkerk van Fontevraud (Aquitanië), zijn hart in de kathedraal van Rouen (Normandië) en zijn ingewanden bleven achter in Châlus. Hoewel partiële bijzettingen al uit de tiende eeuw bekend zijn en doorgaans te maken hebben met de problemen die het transport van de lichamen van ver van huis gestorven aristocraten met zich meebrachten, werd het opsplitsen van lichamen ook vanuit politieke en religieuze overwegingen gepraktiseerd.¹ In Richards geval was er naast een praktische, inderdaad sprake van een politieke achtergrond. Richard was immers koning van Engeland, hertog van Aquitanië, hertog van Normandië en graaf van Anjou geweest. De bijzettingen in verschillende plaatsen dienden er onder meer toe deze gebieden voor zijn opvolgers te claimen.²

Uniek was Richards bijzetting in onderdelen niet. Koning Karel V van Frankrijk (1338-1380) bijvoorbeeld, slechts 27 jaar oud, begon zich vanaf 1364 te bekommeren om de wijze waarop hij begraven moest gaan worden. Om te beginnen liet hij voor zichzelf en zijn vrouw een grafmonument maken dat voorzien was voor de Sint-Johannes de Doperkapel van de abdijkerk van Saint-Denis bij Parijs, vanouds de grafkerk van de Franse koningen, uitzonderingen daargelaten. Voor het hart van de koning kwam er een tweede tombe in het koor van de kathedraal van Rouen,

¹A. Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Bibliothèque de la Société Française d'archéologie 7 (Parijs 1975) 93-94; D. Westerhof, 'Celebrating Fragmentation: The Presence of Aristocratic Body Parts in Monastic Houses in Twelfth- and Thirteenth-Century England', in: J. Hall en C. Kratzke ed., *Sepulturae Cistercienses. Burial, Memorial and Patronage in Medieval Cistercian Monasteries*, 56 :1-4 (Cîteaux: commentarii cistercienses 2005) 27-44.

² M. Margue, 'Mort et pouvoir : le choix du lieu de sépulture (espace Meuse-Moselle XIe-XIIe siècles)', in: M. Margue ed., *Sépulture, mort et représentation du pouvoir au moyen âge*, *Onzièmes Journées Lotharingiennes*, Publications de la Sections historique de l'Institut Grand-Ducal CXVIII, Publications de CLUDEM 18 (Luxemburg 2006) 289-290; M. Duffy, *Royal Tombs of Medieval England* (Stroud 2011) 57-60.

die duidelijk de bedoeling had de Franse hegemonie in Normandië te benadrukken. En dan was er nog een derde tombe voor Karels ingewanden, die begraven moesten worden in de cisterciënzerabdij van Maubuisson, nabij de resten van zijn moeder Bonne de Luxembourg. De familie kwam hier op de derde plaats.³

Ook het stoffelijk overschot van Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië, die in Brugge overleed, werd gesplitst. Zijn lichaam, hart en ingewanden werden afzonderlijk verpakt en tijdelijk onder het hoogaltaar van de thans verdwenen Sint-Donaaskerk te Brugge bijgezet. Pas in 1474 bracht men het lichaam naar het kartuizerklooster van Champmol in Bourgondië, waar zijn vader en grootvader lagen. De ingewanden kregen toen een definitieve plek in de zuidelijke muur van de crypte van de Donaaskerk; een marmeren gedenkplaat in het koor herdacht de overleden hertog. Zijn hart ging ofwel naar de Heilig Grafkerk in Jeruzalem, ofwel naar het klooster van de Celestijnen in Parijs.⁴ Ook Philips voerde bij leven het bewind over meer dan één regio. Hij was een prins van Franse bloede, hertog van Bourgondië en heerser over de Lage Landen. De plek waar hij begraven werd, gold als een *statement*, een kwestie van kleur bekennen, om aan te geven waar zijn hart daadwerkelijk lag. Wanneer Philips de Goede niet een deel van zichzelf aan de Vlamingen had geschonken, had hij de inwoners van het rijkste gewest onder zijn beheer ongelofelijk geschoffeerd. Waar een heerser begraven lag, deed er dus toe.

De graven van overleden heersers verleenden een plaats prestige en golden als bezienswaardigheden. Al in de jaren 1260 schreef Guillaume de Nangis voor de bezoekers van de abdijkerk van Saint-Denis bij Parijs een populair Franstalig gidsje over de koninklijke graven aldaar.⁵ Daarom waren de grafmonumenten van belangrijke personen doorgaans ook voorzien van - soms zeer uitgebreide - epitafen. En omdat dergelijke graven bezoekers trokken, dienden ze niet alleen voor de 'memoria' van de overledenen, waren het niet alleen monumenten die de stichters en weldoeners van kerken en kloosters in het zonnetje zetten, maar golden ze tevens als dragers van politieke boodschappen.⁶ Had het belang van de locatie afgedaan, dan

³ P. Pradel, 'Les tombeaux de Charles V', *Bulletin Monumental* CIX (1951) 273-296.

⁴ A. Viaene, 'Harten in lood. Topografie van hart-urnen in West-Vlaanderen', *Biekorf* 64 (Brugge 1963) 323-324.

⁵ Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort*, 106.

⁶ A. McGee Morganstern, *Gothic Tombs of Kinship in France, the Low Countries and England* (Philadelphia 2000).

draaiden adellijke en aristocratische families er echter de hand niet voor om hun laatste rustplaats niet in de kerk van hun voorouders te bepalen, maar in die van een nieuwe, meer moderne kloosterorde, al naar gelang de heersende trend.

Liet de elite zich aanvankelijk vooral in benedictijnenkloosters begraven, met de komst van de hervormingsgezinde ordes zoals die van de in late elfde eeuw gestichte cisterciënzers, waar soberheid en strengheid in het vaandel stonden en waar men leken zoveel mogelijk buiten de deur hield, deden veel adellijke families moeite juist in deze kloosters begraven te worden. Niet alleen meende men hier in betere handen te zijn dan bij de bestaande ordes, een dergelijke bijzetting was exclusief en dus statusverhogend.⁷ In 1180 was Lodewijk VII de eerste Franse koning die bij de cisterciënzers, in het klooster Barbeau, werd begraven.⁸

Deze ommezwaai had tot gevolg dat de geestelijken van de kloosters en kerken waar de bijzettingen tot dan toe hadden plaatsgevonden, tegengas gingen bieden. In het eerdergenoemde Saint-Denis bij Parijs bijvoorbeeld, begonnen alarmbellen te rinkelen toen Lodewijk IX van Frankrijk (1214-1270) zijn jonggestorven kinderen in de cisterciënzer abdijkerk van Royaumont liet bijzetten. Lodewijk zelf zou hen toch niet ontgaan? In hoog tempo vernieuwden de monniken de koninklijke graven en ze lieten een monument voor koning Dagobert maken, de stichter van de kerk, waarop te zien was hoe de heilige Dionysius (Saint-Denis) de koning hoogstpersoonlijk behoedde voor afvaart in de hel. Enerzijds kon het, tegen de achtergrond van het dreigende wegvallen van de inkomsten die een koninklijke bijzetting met zich meebracht, geen kwaad dit verlies te willen compenseren door de bestaande graven 'toeristisch' uit te baten. Anderzijds bracht een dergelijke *favelift* de koning wellicht tot inkeer. Hun actie had succes. Het lichaam van Lodewijk, die in 1270 voor de muren van Tunis overleed, kwam naar Saint-Denis.⁹

⁷ T. Coomans, 'Cistercian Nuns and Princely Memorials: Dynastic Burial Churches in the Cistercian Abbeys of the Medieval Low Countries', in: Margue 2006 (zie noot 2) 683-730, 685-688.

⁸ Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort*, 161.

⁹ S. Sommers Wright, 'A Royal Tomb Program in the Reign of St. Louis', *Art Bulletin* LVI, (New York 1974) 224-243; P. Williamson, *Gothic Sculpture 1140-1300* (New Haven en Londen 1995) 154-155; R.L. Goethe, *King Dagobert, the saint, and royal salvation: the shrine of Saint-Denis and propaganda production (850-1319 C.E.)* (Proefschrift, Universiteit van Iowa 2017).

Kerken en grafkerken

Bij kerkgebouwen zijn de koorpartijen, waar het hoogaltaar zich bevond, de liturgisch belangrijkste delen, reden waarom er aan de vormgeving veel zorg werd besteed. Een koor ligt meestal in het oosten, maar niet altijd. Soms is er bijvoorbeeld een tweede koor aan de westzijde van de kerk. Koren bestaan er in alle soorten en maten: groot, klein, met of zonder torens en nevenkapellen. Niet alleen is de grootte doorgaans evenredig aan de status van de kerk in kwestie (een kathedraal heeft een imposanter koor dan een parochiekerk), ook was de vorm in veel gevallen, in ieder geval ten dele, bepaald door het gebruik. Was er aan een kerk een kloostergemeenschap of college van kanunniken verbonden, dan was er ruimte benodigd voor de koorbanken waar de monniken of kanunniken zetelden om het koorgebed te zingen. In zulke gevallen waren er vaak allerlei nevenaltaren aan weerszijden van of om het koor heen gebouwd. Of er werden ruimtes geïnstalleerd die al deze kooronderdelen met elkaar verbonden; zijbeuken, een kooromgang, dat soort zaken. Om extra ruimte te creëren kon er tussen koor en schip een dwarsbeuk worden gebouwd, het zogenoemde transept. Bij zo'n ingewikkeld samenstel van ruimtes rondom het oostkoor spreekt men ook wel van een oostpartij. Koorvormen variëren dus van uitermate eenvoudig (halfroond, veelhoekig, rechthoekig/recht gesloten) tot uitermate gecompliceerd.

Daarbij oefenden kerkstichters de nodige invloed uit op de vorm die het door hen gesponsorde kerkgebouw zou krijgen. Hoe gecompliceerder en fraaier het koor, hoe duidelijker het was dat een opdrachtgever van formaat destijds zijn of haar stempel op het desbetreffende kerkgebouw had gedrukt. Stichters eisten bovendien op de beste plaats in de kerk begraven te worden, zo dicht mogelijk bij het hoogaltaar. Zo veranderden koorpartijen in adellijke mausolea.

Verschillen in ideologie hadden eveneens weerslag op de vormgeving van het kerkkoor. Bij de kerken van de zeer strenge orde van de cisterciënzers bijvoorbeeld waren de koren, zeker in de beginfase van de orde in de twaalfde eeuw, eenvoudig en recht gesloten, als uitdrukking van de soberheid die de orde voorstond. Hier was geen sprake van rijke architectuur met halfronde omgangskapellen en er waren geen rijk beeldhouwde kapitelen, muurschilderingen, gekleurde glasvensters of andere vormen van uiterlijk vertoon te bewonderen. Bij de eveneens uit Bourgondië afkomstige orde van Cluny deed men er juist alles aan om het

koor zo indrukwekkend mogelijk te maken, omdat dat als het ware gold als een eerbetoon aan God. Cluniacenzkerken hebben koren met allerhande kapellen, ze waren rijkversierd met beeldhouwwerk en schilderijen en soms bekroond met torens. En waar de cisterciënzers een voorkeur voor sobere kerkdiensten aan de dag legden, hielden de cluniacenzers juist van een uitgebreide liturgie.

Sommige koorvormen hadden een symbolische betekenis, zoals het verhoudingsgewijs zeldzame klaverblad in zijn verschillende varianten, de koorvorm die centraal zal staan in dit artikel. Bij een klaverbladkoor is het koor in zijn geheel klaverbladvormig; bij een klaverbladvormige oostpartij is het koor half rond of veelhoekig gesloten en wordt het voorafgegaan door aan de zuid- en noordzijde eveneens half rond of veelhoekig afgesloten transeptarmen (dwarsbeuken). Het klaverblad deed zijn intrede in de Romeinse paleizen, waar het toepassing vond in de *triclinia*, eetzaalen die een representatieve functie hadden als grote zaal, waar men aanlag bij de heer des huizes.¹⁰ In de christelijke architectuur kwam het klaverblad voor in bisschoppelijke residenties, alsmede bij gebouwen met een memorie-functie. Doorgaans zijn dat kleine kapellen, maar ook grote komen voor, zoals de Geboortekerk van Christus in Bethlehem, die in de vierde eeuw een immense klaverbladvormige oostpartij kreeg. Dat men voor memoriekapellen teruggreep op de *triclinia* van de paleisbouw heeft te maken met de verwantschap van hun beider functies. Niet alleen herinnerde de christelijke eucharistie aan het Laatste Avondmaal, in de vroegchristelijke memoriekapellen stond het herdenken centraal en hielden de nabestaanden ter ere van de overledenen gedachtenismaaltijden. Daarnaast was het *triclinium* altijd een statusruimte geweest. In de christelijke architectuur preludeerde de *triclinium*-vorm daarom als het ware op de hemel. Het klaverblad was dus geschikt voor zowel kleine memoriekapellen als voor de oostpartijen van grootse kathedralen, als die van Doornik en Noyon.

¹⁰ I. Lavin, 'The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace *Triclinia* in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages', *The Art Bulletin* 44:1 (New York 1962) 1-27; M. Untermann, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form – Funktion – Verbreitung* (Darmstadt 1989) 147-167.

Drie dertiende-eeuwse klaverbladen in de Lage landen

Met deze gegevens in het achterhoofd is het interessant te kijken naar drie dertiende-eeuwse klaverbladen in de Nederlanden die deel uitmaakten van kloosterkerken en gerelateerd waren aan de grafsites van leden van een belangrijke grafelijke dan wel hertogelijke familie. Het gaat hier op de eerste plaats om de ten oosten van de kooromgang gesitueerde en in 1216 ingewijde kapel van de benedictijner Sint-Pietersabdij in Gent.¹¹ Dan is er de abdijkerk van Rolduc, een gemeenschap van augustijner koorheren, waar in het eerste kwart van de dertiende eeuw het bestaande koor met onderliggende crypte in klaverbladvorm werd uitgebouwd.¹² Tenslotte is er de cisterciënzerabdijkerk van Roermond, waarbij transept en koor een klaverbladvormige oostpartij vormen en waarbij het koor ook nog eens is verrijkt met drie halfronde straalkapellen. Deze kerk ontstond vanaf 1218.¹³ Het blijvende belang van de graven in de genoemde drie sites blijkt wel uit het feit dat de grafmonumenten in alle gevallen in later tijd werden gerenoveerd. De graven van de tiende-eeuwse graven van Vlaanderen werden in de twaalfde eeuw vernieuwd en de bijbehorende epitafen nogmaals in de Bourgondische tijd. Het grafmonument van de graven van Gelre in Roermond onderging in de zestiende eeuw een facelift. Het

¹¹ Over de oude Sint-Pietersabdij in Gent, zie: G. Declercq ed., *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent 1997); E. Dhanens, *De ring van Sint-Dunstan. De voormalige Sint-Pietersabdijkerk en haar kunstpatrimonium* (Gent 2003); M.-A. Bru, M.-C. Laleman en G. Vermeiren ed., *Onder het Sint-Pietersplein, Gent. Van hoogadelijke begraafplaats tot parking* (Gent 2009).

¹² Voor Rolduc, zie: K. Hardering, *Die Abteikirche von Klostersath. Baugeschichte und Bedeutung*. Clavis Kunsthistorische Monografieën XVIII (Utrecht 1998); E. den Hartog, *Romaanse sculptuur in de abdijkerk van Rolduc* (Kerkrade 2008); E. den Hartog, 'On Dating the Abbey Church of Rolduc (Klostersath) and its Romanesque sculpture', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1 (Berlijn 2011) 3-28; E. den Hartog, 'Architecture, Liturgy and Daily Life in the Abbey Church of Rolduc and its Cloister', in: K.-G. Beuckers en E. den Hartog ed., *Kirche und Kloster. Architektur und Liturgie im Mittelalter. Festschrift für Clemens Kosch zum 65. Geburtstag* (Regensburg 2012) 79-97.

¹³ T. Coomans, 'The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries', *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 103.3 (2004) 62-90; Coomans 'Cistercian Nuns', 706-709; E. Caris, *De Munsterabdij van beate marie in Roermond. Architectuur, bouwgeschiedenis en sloop van een cisterciënzer vrouwenklooster* (Proefschrift, Universiteit Nijmegen 2017).

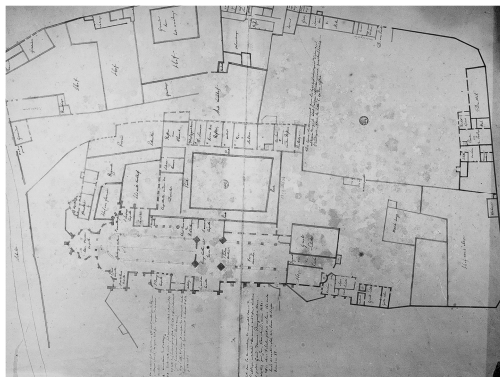
grafmonument van de dertiende-eeuwse graaf Walram van Limburg dateert in de huidige vorm uit de zeventiende eeuw.

Hoewel de kloosterorde steeds een andere is en de uitwerking van de klaverbladen per site verschilt, is het opvallend dat er steeds wordt uitgegaan van eenzelfde idee. Ook qua tijd liggen deze drie klaverbladen tamelijk dicht bij elkaar. Er is dus alle reden deze klaverbladen onder de loep te nemen en te bezien waar de keuze voor de klaverbladvorm op berustte en wat men met de bouw van de desbetreffende kerk beoogde.

De klaverbladvormige askapel van de Sint-Pietersabdij in Gent

In de tiende en elfde eeuw, en mogelijk al in de negende eeuw was de Sint-Pietersabdij in Gent een belangrijke necropool van overleden graven van Vlaanderen. Tenminste elf telgen van het gravenhuis van Vlaanderen vonden er hun laatste rustplaats. Helaas bleef er van de middeleeuwse kerk vrijwel niets bewaard vanwege de barokke herbouw. Om een beeld te krijgen van de Romaanse voorganger zijn we overgeleverd aan zestiende-eeuwse beeldbronnen en het zogenaamde ‘Rode plan’ in het Gentse Rijksarchief. Dit is een achttiende-eeuwse kopie van een vijftiende-eeuwse plattegrond van de kerk die zijn naam ontleent aan het feit dat het grondplan van de toenmalige kerk er in rode lijnen op staat aangegeven (afb. 1). De schaal ontbreekt echter en een echte opmeting ligt er niet aan ten grondslag.¹⁴

¹⁴ M.C. Laleman, ‘Het stenen verleden. Een beknopt overzicht van bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur’, in: Declercq 1997 (zie: noot 11), 115-147: 121; M.A. Bru, M.C. Laleman en G. Vermeien, ‘Monnikenkerk en atrium’, in: *Onder het Sint-Pietersplein* (zie: noot 11), 34-75: 52.

Afb.1: De Sint-Pietersabdij in Gent, het zogenaamde 'Rode plan' in het Rijksarchief te Gent (foto Kik-irpa Brussel).

Geschreven bronnen geven aan dat de kerk, die compleet was verwoest door de Noormannen, in de vroege tiende eeuw uit zijn as verrees. In 941 maakten de kanunniken plaats voor benedictijner monniken. Waarschijnlijk vanaf 960 volgde een herbouw.¹⁵ In 975 kon het nieuwe koor worden gewijd, vier jaar later de westelijke toren.¹⁶ In 1073-1074 moest de kerk echter alweer in oostelijke richting worden uitgebreid. Het aan Sint-Pieter gewijde hoofdaltaar verhuisde naar een plek voor de viering en er is sprake van een Onze-Lieve-Vrouwealtaar in de crypte, waarschijnlijk een benedenkapel. De bouw ervan zou nodig geweest zijn om een hoogteverschil te overbruggen. Het klooster was namelijk verzezen op de steile helling van de Blandijnberg langs de rivier de Schelde. In 1117 onderging de abdij onder abt Arnulf van Munte (1115-1132) nogmaals een hervorming en kwamen er twaalf monniken van de abdij van Saint-Bertin bij Saint-Omer (die al rond 1100 aan de cluniacenzers was overgedragen) naar de Sint-Pieter in Gent om daar de cluniacenzeregels door te voeren, zonder dat dat tot incorporatie in de orde van Cluny leidde.¹⁷ Waarschijnlijk

¹⁵ Laleman 'Het stenen verleden' 121; Bru et al. 'Monnikenkerk en atrium' 54-55.

¹⁶ Laleman 'Het stenen verleden' 130.

¹⁷ Georges Leclercq, 'Blandinium rond het jaar 1000. Twee eeuwen monastieke bloei en uitstraling in de Gentse Sint-Pietersabdij', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent* (2004) 59-82: 81-82.

werd het koor destijds weer in oostelijke richting verplaatst. In 1148 is er sprake van een wijding van een crypte door bisschop Anselm van Doornik. Een deel van die crypte stortte in 1186 in, wat een nieuwe bouwcampagne tot gevolg had die in 1216 werd voltooid met de inwijding van de hernieuwde Onze-Lieve-Vrouwekapel. Het Rode plan identificeert deze kapel als de uitbouw aan de oostzijde van de kooromgang, die uit twee boven elkaar gelegen kapellen bestond, gebouwd op een klaverbladvormige grondslag.¹⁸

Deze klaverbladvormige askapel huisvestte, aldus schriftelijke bronnen die vanaf circa 1380 informatie geven over de positie van de grafelijke bijzettingen, de stoffelijke resten van graaf Boudewijn II (†918) en zijn vrouw Elfrudis (†929) en die van graaf Arnulf I (†965), zijn vrouw Adela (†960) en hun dochter Lutgardis (†962). Mogelijk waren ook de tiende-eeuwse abten van het klooster in de kapel bijgezet, maar daarover ontbreken nadere berichten. De zes leden van de volgende generatie van het gravenhuis lagen in de, terzijde van de zuidelijke kooromgang gelegen, Sint-Laurentiuskapel begraven, tezamen met één tiende-eeuwse abt. In de zestiende eeuw was in beide kapellen sprake van een schilderij met voorstellingen van de grafelijke personae die in de desbetreffende kapel begraven lagen (in Bourgondische kledij) met identificerende grafschriften die op grond van de gebruikte Leonijnse verzen oorspronkelijk in de elfde of twaalfde eeuw zullen zijn vervaardigd. Ze bevonden zich in origine waarschijnlijk op epitafen of borden aan de muur, die van tijd tot tijd werden vernieuwd. De graven zelf, op dat van Arnulf I na, hadden geen inscripties. Pierre d'Oudegherst heeft het in zijn *Chroniques et annales de Flandres* uit 1571 over kleine grafzerken.¹⁹

Op basis van de overlijdensdata van de in de Onze-Lieve-Vrouwekapel begraven personen vermoedde kunsthistorica Elisabeth Dhanens dat deze tiende-eeuws was.²⁰ Aangezien de kerk steeds in oostelijke richting is uitgebreid, is dat onwaarschijnlijk; archeologisch onderzoek wees uit dat het tiende-eeuwse koor veel westelijker gelegen moet hebben. Wanneer het koor opschoof, verhuisden de grafelijke bijzettingen mee. Dat verklaart ook de kleine grafstenen; daar lagen geen

¹⁸ Laleman 'Het stenen verleden' 130-131; Bru et al. 'Monnikenkerk en atrium' 56-57.

¹⁹ G. de Clercq en A. Dierkens, 'De abdij van Sint-Pieters in Gent als hoogadelijke begraafplaats', in: *Onder het Sint-Pietersplein* (zie: noot 11), 114-133: 118-123.

²⁰ Dhanens, *De ring van Sint-Dunstan*, 20-47.

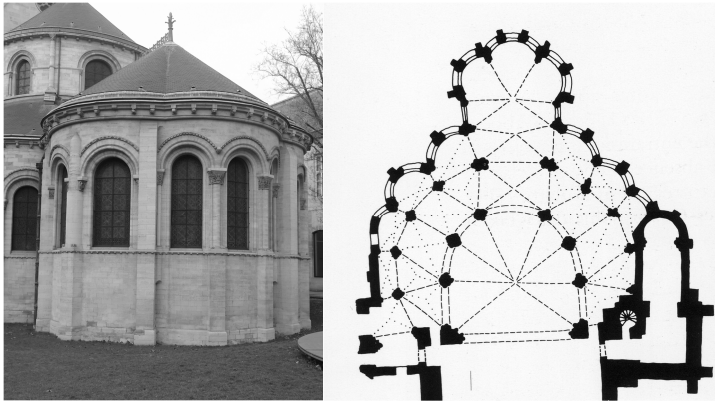
complete skeletten onder. Daarbij moest de askapel na instorting in 1186 herbouwd worden. Dat het hier om een aanzienlijke ingreep ging, suggereert de inwijdingsdatum van 1216. Op tekeningen en prenten maakt de hernieuwde kapel inderdaad een laat-twaalfde-, vroeg-dertiende-eeuwse indruk, geen tiende-eeuwse.²¹

De klaverbladvormige kapel stamt dus uit een tijd dat de leden van het gravenhuis zich allang niet meer in de Pietersabdij lieten begraven; de laatste graaf die er werd bijgezet, was de in 1035 overleden Boudewijn IV. Dat was enerzijds het gevolg van specifieke omstandigheden, maar anderzijds had dit ermee te maken dat de macht van de graven dusdanig was geconsolideerd dat een necropool als symbool van de grafelijke macht niet meer nodig was.²² Voor de monniken betekende dit evenwel een verlies aan inkomsten. Toen de in 1191 overleden graaf Filips van de Elzas niet eens in Vlaanderen, maar in het Bourgondische cisterciënzerklooster Clairvaux werd bijgezet, was dat een schop tegen het zere been van de volgens de cluniacenser regels levende monniken van Sint-Pieters.²³ Alle reden om de ingestorte kapel mooier en grootser te laten verrijzen en de glorie van de graven van weleer te benadrukken. Of men hierbij de fundamenten van de twaalfde-eeuwse voorgangerkapel benutte of volgens een geheel nieuw concept te werk ging, is een boeiende vraag.

²¹ Bru et al. 'Monnikenkerk en atrium' 52-57; De Clercq en Dierkens, 'De abdij van Sint-Pieters', 124-126.

²² G. Declercq, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1228)', in: Margue 2006 (zie: noot 2), 321-372: 371.

²³ M.A. Dimier, 'La chapelle des comtes de Flandre à Clairvaux', in: B. Chauvin ed., *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier* (Arbois 1987) 826-829.

Afb. 2a. Foto van de klaverbladvormige askapel van de Saint-Martin-des-Champs in Parijs (foto E. den Hartog); Afb. 2b. Plattegrond van de Saint-Martin-des-Champs in Parijs.

Feit is dat de opzet van een kooromgang met een klaverbladkapel op de lengteas van de kerk tamelijk uniek is. Alleen het koor van de koninklijke priorij van Saint-Martin-des-Champs in Parijs toont iets soortgelijks (afb. 2).²⁴ Dit koor kwam tot stand onder Thibaud II, die prior was vanaf 1132 tot 1143, toen hij tot bisschop van Parijs werd benoemd. Dat hij als bouwheer van het koor kan worden aangemerkt, blijkt uit het feit dat hij in 1159 voor het hoogaltaar was bijgezet en niet in de Parijse kathedraal van Notre-Dame. Overigens was de priorij van Saint-Martin in 1079 overgedragen aan de cluniacenzers en gold de stichting als het belangrijkste dochterhuis van deze orde. De priorij had diverse dochterhuizen en had alles bij elkaar zo'n driehonderd monniken onder haar hoede.

In Saint-Martin zien we rond de kooromgang een krans van zeven kapellen, die als een tweede kooromgang lijkt te functioneren. Hoewel de meeste kapellen ondiep zijn en maar acht meter hoog bestaat de axiale kapel (de kapel op de as van het koor) uit een travee met een oostelijk klaverblad, beide twaalf meter hoog. Daarbij was deze askapel, evenals in Gent, aan Maria toegewijd en had een begrafenisfunctie: hier vonden bijvoorbeeld de

²⁴ P. Plagnieux, 'Le chevet de Saint-Martin-Des-Champs à Paris incunable de l'architecture gothique et temple de l'oraison clunisienne', *Bulletin Monumental* 167-1, (Parijs 2009) 3-39.

priors Robert I en Jean I hun laatste rustplaats.²⁵ Bekend is ook dat de zowel de Franse als de Engelse koningen de abdij begunstigen. Lodewijk VI stichtte vlak voor zijn dood in 1137 een jaarlijkse herdenking op zijn sterfdag. Hendrik I van Engeland (1100-1136) gaf de priorij in 1121 landerijen voor een jaarlijkse herdenking van zijn zojuist overleden echtgenote. In de literatuur wordt de rijke vormgeving van dit koor geduid als een bewuste tegenpool van de sobere koren van de cisterciënzers.

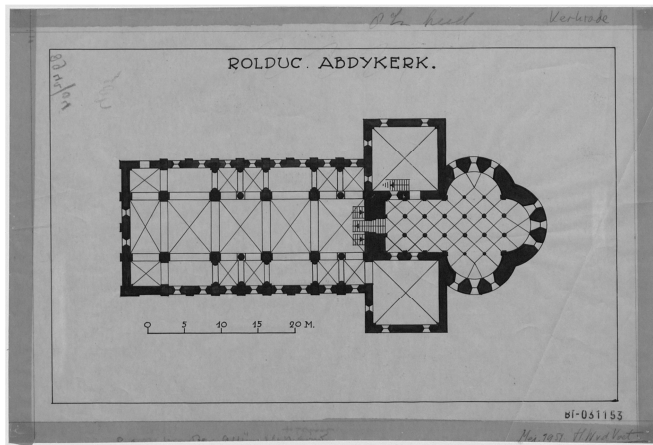
Natuurlijk zijn er verschillen tussen de twee koorpartijen. De Parijse kapel had maar één bouwlaag en was dus minder hoog dan die in Gent, maar in Gent was de hogere constructie uit noodzaak geboren vanwege het aflopende talud van de Blandijnberg, waarop de kerk langs de Scheldeoever was gebouwd. Verder lijkt de kooromgang in Gent niet verdubbeld te zijn geweest zoals in Saint-Martin, maar de op het Rode plan getoonde onregelmatig gevormde straalkapellen lijken weer sterk op hun Parijse tegenhangers. Al met al is de overeenkomst tussen het klaverblad in Gent en dat van de Parijse Saint-Martin dusdanig dat het in Gent om een doelbewuste navolging lijkt te gaan, wat opmerkelijk is, aangezien de koorpartij van Saint-Martin als een unicum geldt.²⁶ Al deze gegevens pleiten mijns inziens voor een twaalfde-eeuwse datering voor de oorspronkelijke opzet van de Gentse kapel, die na 1186 gehandhaafd bleef. Wanneer men een model kiest dan is dat doorgaans immers een voorbeeld van recente datum, niet een model van decennia terug dat elders geen enkele navolging vond. De bouwheer van het Gentse koor moet overduidelijk in het klooster zelf worden gezocht, waar men de idealen van Cluny onderschreef.

Het klaverbladvormige koor van de abdij van Rolduc

In Rolduc, vanaf het midden van de twaalfde eeuw de begrafeniskerk van de hertogen van Limburg, werd het bestaande koor van de abdijkerk in het eerste kwart van de dertiende eeuw omgebouwd tot een klaverblad, inclusief de onderliggende crypte (afb. 3). De vraag is waarom er in deze tijd voor deze bouwvorm werd geopteerd?

²⁵ P. Plagnieux, 'D'une chapelle de la Vierge l'autre: l'exemple du prieuré clunisien de Saint-Martin-des-Champs à Paris', *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* 6 (2013); H. Verlet, *Építaphier du Vieux Paris*, VIII (Parijs 1996) 234-235.

²⁶ Plagnieux 2009, 16.

Afb. 3: Plattegrond van de abdijkerk van Rolduc, Calque van H.W. van der Voet 1954 (foto Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, BT-031153).

In 1136 was de voogdij over de abdij van Rolduc, die tot dan toe had toebehoord aan de graven van Saffenberg, in handen gekomen van Hendrik II van Limburg (1110-1167), vanwege zijn huwelijk met Mathilde, de dochter van graaf Adolf van Saffenberg. Deze wisseling van de wacht lijkt de aanleiding te zijn geweest voor aanpassingen van het bouwconcept van de kerk die destijds nog in aanbouw was. In de vroege dertiende eeuw vonden de al genoemde aanpassingen aan koor en crypte plaats.²⁷ Uit de spaarzame berichten over de bouw in de *Continuatio Annalium Rodensium* kan worden opgemaakt dat kerk en hoofdaltaar in 1209 een consecratie beleefden en dat het verplaatste Kruisaltaar in 1224 werd gewijd.²⁸ Dit lijkt te impliceren dat het oostelijke deel van crypte en koor in 1209 gereed was,

²⁷ Den Hartog, 'On Dating the Abbey Church of Rolduc', 3-28.

²⁸ De *Annales Rodenses*, de abdijskroniek van Rolduc die loopt van de stichting van de abdij in 1106 tot het jaar 1157 werd rond 1160 geschreven. De voortzetting begon rond 1700 onder abt Nicolaas Heyendal (1712-1733) en staat bekend als de *Continuatio Annalium Rodensium*. Maastricht Rijksarchief Limburg, Abdij Kloosterrade 1189. Deze tekst werd gepubliceerd door S.P. Ernst & E. Lavallée, *Histoire du Limbourg, suivie de celle des comtés de Daëlhem et de Fauquemont, des annales de l'abbaye de Rolduc*, Luik 1837-1852, deel 7, 69-264.

inclusief de overwelving. Het westelijk deel van de crypte zal pas hierna onder handen zijn genomen en kwam met de verplaatsing en inwijding van het Kruisaltaar in 1224 gereed.

Omdat het koor in later tijd gotisch werd vernieuwd en tijdens restauraties in de negentiende eeuw weer in de veronderstelde Romaanse vorm werd teruggebracht, is het moeilijk de precieze afleiding van de klaverbladvorm te bepalen. Wel is het interessant te constateren dat het westelijk deel van de crypte voorzien is van bouwsculptuur die meer gemeen heeft met die in het Rijnland dan met die welke tot dan toe gangbaar was in het Maasgebied, waartoe ook Rolduc behoorde.²⁹ In het Rijnland, en vooral in Keulen, was de klaverbladvorm een geliefde bouwvorm. De kerk van Sankt-Maria-im-Kapitol had al in de elfde eeuw een klaverbladvormige oostpartij.³⁰ In de twaalfde eeuw zien we klaverbladkoren onder meer bij de Gross Sankt-Martin (1150-1172) en de Heilige Apostelenkerk (ca. 1200), beide in Keulen, en bij de Sint-Quirinuskerk in Neuß (koor 1215-1220).³¹

De omvorming van koor en crypte tot een klaverblad had plaats tijdens het bewind van Hendrik III (1167-1221) en zal er ongetwijfeld mee te maken hebben gehad dat deze de kerk tot een mausoleum voor zijn familie wilde omvormen en de blijvende aanwezigheid van zijn familie in de regio wilde onderlijnen. In de oostelijke travee van dit schip lagen voor het Kruisaltaar, op de scheiding tussen schip en priesterkoor, immers diverse leden van de Limburgse familie begraven. Het gaat hier om Hendriks echtgenote Mathilde, die in 1145 overleed en zijn moeder Jutta van Gelre. Ook zijn vader was hier begraven, maar helaas wordt nergens gespecificeerd waar precies. Hendrik III zelf vond zijn laatste rustplaats eveneens in Rolduc, evenals zijns zoon Walram III van Limburg (†1226). Diens in de

²⁹ E. den Hartog, 'Thirteenth-century sculpture at Rolduc and the artistic shift from the Meuse Valley towards the Rhineland', in: J. Toussaint ed., *Pierres – papiers – ciseaux. Architecture et sculpture romanes (Meuse –Escaut). Actes du colloque international. Namur 2009* (Namen 2012) 133-144.

³⁰ H.E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler I* (Berlijn 1976) 557-568.

³¹ C. Kosch, 'Neue Überlegungen zu den Ostteilen von Groß St. Martin' *Colonia Romanica. Jahrbuch des Fördervereins Romanische Kirchen Köln XII* (1997) 86; voor St. Aposteln zie: Kubach en Verbeek I, 1976, 513-522; Voor Neuß zie: Kubach en Verbeek II, 1976, 830-835.

zeventiende-eeuw hernieuwde graf bevindt zich nog altijd op de middenas van de kerk, voor het priesterkoor in de meest oostelijke schiptravee.³²

Afb. 4: De klaverbladvormige oostpartij van de munsterkerk in Roermond (foto Th. Heijns, 2001. Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 349932).

Het klaverblad in Roermond

Hertog Gerard IV van Gelre (1207-1229) legde in 1218 de grondslag voor de stichting van een cisterciënzerinnenklooster in Roermond waarvan zijn moeder Richardis de eerste abdis zou worden. In 1219 werd het plan ter goedkeuring aan het generaal-kapittel van de orde voorgelegd, dat in 1220

³² Hardering, *Die Abteikirche von Klosterrath* 203-204; H. Tummers, 'Grafmonumenten in de kerk van de voormalige augustijner koorherenabdij Kloosterrade', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 140 (2004) 68-73; Den Hartog 'On Dating the Abbey Church of Rolduc', 26-27.

akkoord ging. Datzelfde jaar vond een wijding van de kerk aan Maria plaats, maar het is onduidelijk in hoeverre de kerk toen al gebouwd was. Wijdingen van het bouwterrein en van onvoltooide delen zijn in de bouwkunst immers niet ongebruikelijk. Pas in 1224 kwam het eerste convent naar Roermond.³³ De Roermondse kloosterkerk groeide uit tot een fors pronkgebouw met een gecompliceerde oostkant die gekenmerkt wordt door twee torens, een apsis omgeven door drie straalkapellen, die welhaast een klaverblad vormen, en een transept met veelhoekige gesloten uiteinden met boven de viering een kruisingstoren (afb. 4).³⁴ Van de karakteristieke soberheid die de orde der cisterciënzers aanvankelijk voorstond, is in Roermond dus helemaal niets terug te vinden.

Klaverbladvormige koorpartijen komen bij de cisterciënzers nauwelijks voor. Van de honderden kloosterkerken van deze orde zijn er, naast het Roermondse voorbeeld, slechts twee andere met een klaverbladvormige oostpartij, te weten die van Chaalis (bisdom Senlis, gebouwd tussen 1200 en 1219) en Quincy, beide dochterhuizen van Pontigny. Chaalis was in 1136 door Lodewijk VI omgevormd tot cisterciënzerabdij ten behoeve van de nagedachtenis aan zijn neef, de vermoorde Karel de Goede van Vlaanderen (+1127) en door zijn opvolger Lodewijk VII gebouwd. Het klooster kreeg de naam *Caroli locus* (plaats van Karel). Ook dertien bisschoppen van Senlis liggen in de kerk begraven.³⁵ De kerk van Quincy was de grafkerk van de belangrijke familie De Courtenay.³⁶ In beide gevallen zal de funeraire functie van de kerk de keuze voor de klaverbladvorm hebben bepaald. Een directe relatie met Roermond is er echter niet, want de beide Franse klaverbladen zijn heel anders. Toch is het duidelijk dat de kerk in Roermond als grafkerk was bedoeld en dat het niet de orde zelf was maar veeleer de grafelijke familie die zijn stempel op het kerkgebouw drukte met de bedoeling de nog jonge Gelderse dynastie op de kaart te zetten. Roermond was indertijd een jonge stad, strategisch gelegen bij de samenvloeiing van de Roer en Maas.³⁷ Hoewel men ongetwijfeld de abdijkerk van Rolduc zal hebben gekend, via Jutta van Gelre waren de families immers geaffilieerd, is de kerk qua bouwvormen en detaillering overwegend Rijnlands, wat in dit geval de zeer goede relaties die Gerard II

³³ Caris, *De Munsterabdij van beate marie*, 71-75.

³⁴ Kubach en Verbeek II, 1976, 965-970.

³⁵ Coomans, 'Cistercian Nuns', 689.

³⁶ R. Branner, *Burgundian Gothic Architecture*, Londen 1960, 165-166.

³⁷ Coomans, 'Cistercian Nuns' 707.

met de Keulse aartsbisschop Engelbrecht I van Berg onderhield reflecteert.³⁸

De keuze voor een grootse uitgebouwde grafkerk in Roermond is des te opvallender, omdat het begraven van leken in cisterciënzerkerken en -kloosters buitengewoon gevoelig lag. Feitelijk was de orde er mordicus op tegen, zo werd in 1136 nog bepaald. Vanaf het begin maakte men echter uitzonderingen. In de eerste abdij van de orde, Cîteaux, vond de in 1102 gestorven Odo I, hertog van Bourgondië, zijn laatste rustplaats op het kloosterterrein.³⁹ Van 1157 werd het begraven van stichters op het kloosterterrein ook in de orderegels toegestaan. Het oudste document dat de gang van zaken wat betreft bijzettingen in kerken reglementeert, dateert pas van 1180. Bepaald werd dat alleen de bijzettingen van koningen, koninginnen, aartsbisschoppen en bisschoppen welkom waren in kerk of kapittelhuis; andere buitenstaanders mochten alleen op de kloosterkerkhoven worden bijgezet. Deze regelgeving werd tot en met 1316 steeds weer herhaald.⁴⁰

Hoe strikt de orde de hand probeerde te houden aan de regels, blijkt uit het volgende. Koning Hendrik VII was in 1180, zoals gezegd, in de kerk van Barbeaux begraven. Zijn in 1206 gestorven derde vrouw, Adela van Champagne, had de wens geuit naast haar man te worden bijgezet. Hoewel de monniken van Barbeaux dat prima vonden, stak het generaal-kapittel van de orde hier een stokje voor. Omdat zij nog niet met de koning getrouwd was toen de stichting van het klooster plaatsvond, kon ze niet als stichter worden geormerkt. Uiteindelijk vond Adela haar laatste rustplaats in Pontigny, nadat paus Innocentius III hiertoe toestemming had verleend. Als argumentatie gold dat haar vader hier in 1201 was begraven en dat zijzelf de abdij in 1205 rijkelijk had begiftigd.⁴¹

Vanwege de met de bijzettingen gepaard gaande inkomsten en patronage ging de orde echter langzaamaan overstag en werd het begraven van leken in cisterciënzerabdijen langzaamaan een gangbaar verschijnsel. Al

³⁸ Ibidem, 709.

³⁹ Caris, *De Munsterabdij van beate marie*, 99.

⁴⁰ J. Hall, 'The Legislative Background to the Burial of Laity and other Patrons in Cistercian Abbeys', in: Hall en Kratzke ed., *Sepulturae Cistercienses*, 363-372: 367; J. Hall, S. Sneddon en N. Sohr, 'Table of legislation concerning the burial of laity and other patrons in Cistercian abbeys', in: Hall en Kratzke ed., *Sepulturae Cistercienses*, 373-416.

⁴¹ Erlande-Brandenburg *Le roi est mort*, 90-91.

In de eerste helft van de dertiende eeuw al gingen de diverse cisterciënzerkloosters wisselend om met het al dan niet begraven van leken in hun klooster of kerk; van een uniforme door de orde gehanteerde lijn was geen sprake. Ook werden de straffen op het begraven van leken in de kerken gaandeweg minder streng. Desondanks bleef het koor in de regel officieel voorbehouden aan belangrijke stichters en de kapittelzaal aan abten.⁴² De monniken van de in 1227-1228 door Lodewijk IX van Frankrijk en zijn moeder Blanche van Castilië gestichte abdijkerk van Royaumont kregen nog in 1253 bevel van het generaal-kapittel van de orde hun kerk op te schonen, inclusief de daar aanwezige tombes. Alleen de graven van leden van het koningshuis mochten blijven.⁴³ Desondanks fungeerden sommige cisterciënzerkloosters vanaf hun oorsprong als familiemausolea. Begin jaren 1160 stichtte het geslacht Hvide de abdij van Sorø, aldus het uit circa 1210 daterende donatieboek van de abdij, ‘ter ere van God en als een familiemausoleum’. In een charter omschreef bisschop Peter van Roskilde de abdij als een stichting van zijn voorouders die bedoeld was om er familieleden bij te zetten.⁴⁴ In 1316 pas liet de orde de beperkingen aangaande het begraven van leken in kerk en klooster varen en kwamen er kapellenreeksen langs de zijbeuken van het schip om zo meer ruimte voor lekenbijzettingen te scheppen.⁴⁵

De vormgeving van de Roermondse abdijkerk lijkt erop te wijzen dat deze als grafkerk voor leden van het gravenhuis was bedoeld. Hier lagen dan ook Richardis (+1232), Gerard IV (+1229), zijn echtgenote Margaretha

⁴² Zie: noot 40.

⁴³ H. Duclos, *Histoire de Royaumont. Sa fondation par Saint Louis et son influence sur la France* I (Parijs 1867) 109; E. Martène en U. Durand, ‘Thesaurus novus anecdotorum’, IV, *Statuta Capituli generalis ordinis Cisterciensis* (Parijs 1717). Citaat : ‘Abbat Regalis-Montis praecipitur auctoritate capituli generalis, quod picturas et imagines et sculpturas, cortinas et columnas cum angelis circa majus altare de novo factas, ad humilitatem et simplicitatem antiquam ordinis dirigat; ita tamen quod sepulcris regalibus, vel eorum qui regali genere prodierunt, nullum praejudicium per praeceptum hujusmodi generetur. Quod si adimpletum non fuerit intra mensem, idem abbas cum priore suo a vino absteineat, donec praeceptum capituli effectum sortiatur’.

⁴⁴ M. Birkedal Bruun en E. Jamroziak, ‘Introduction: Withdrawal and Engagement’, in: Mette Birkedal Bruun ed., *The Cambridge Companion to the Cistercian Order* (2013) 15.

⁴⁵ Birkedal Bruun en Jamroziak ‘Introduction Withdrawal and Engagement’ 14-15; E. Jamroziak, *The Cistercian Order in Medieval Europe: 1090-1500* (Abingdon 2015).

van Brabant (+1231), zijn zuster Elisabeth en zijn zoon Hendrik.⁴⁶ Voor Richardis vormde de bijzetting geen probleem, zij was immers abdis van de abdij. Gerard IV en Margaretha waren echter leken, weliswaar stichters van hoge adel, maar niet van koninklijken bloede. Om hen in een cisterciënzerkerk bij te zetten was dus expliciete toestemming nodig. In dit geval kwam die toestemming pas in 1234, bij breve van paus Gregorius IX.⁴⁷ Het kan zijn dat het koor van de kerk nu pas zover afgebouwd was dat het grafelijk echtpaar naar hier kon worden overgebracht.⁴⁸ Wat de andere familieleden betreft; hun bijzettingen waren onproblematisch voor de orde. Elisabeth had haar moeder opgevolgd als abdis. Hendrik van Montfort was bisschop van Luik van 1247 tot 1274, toen hij werd afgezet.⁴⁹

De Roermondse kerk groeide ondanks dit goede begin niet uit tot een necropool voor het gravenhuis. De oudste zoon van het stichtersechtpaar, de in 1214 geboren Otto II van Gelre, liet zich na zijn dood in 1271 in het door hemzelf, waarschijnlijk in 1248 gestichte Graefenthal bijzetten. Zijn echtgenote en mede-stichter Margaretha van Kleef was hem twintig jaar eerder al voor gegaan.⁵⁰ Naar het waarom hiervan, kan alleen maar gegist worden. Wellicht zag de orde Otto niet als stichter, maar slechts als familie van, reden waarom een bijzetting in de kerk niet op acceptatie kon rekenen. Denk aan de niet-koninklijke graven die in 1253 uit de kerk van Royaumont werden verwijderd.

Voor de Roermondse cisterciënzerinnen was de koerswijziging ten gunste van Graefenthal in ieder geval slecht nieuws, omdat dit hun inkomsten aanmerkelijk inperkte. In 1244 en 1245 verleende aartsbisschop Konrad van Keulen daarom aflaten ten behoeve van de kerk, die naar zijn zeggen op bewonderenswaardige wijze was begonnen en het verdiende voltooid te worden. In 1258 was de kerk nog altijd onvoltooid en behoefden de kloostergebouwen herstel; weer kwamen er aflaten aan te pas. In 1264 is er in een oorkonde zelfs sprake van ernstige armoede in het klooster en in 1265 werden er nogmaals aflaten afgekondigd voor de

⁴⁶ Coomans, 'Cistercian Nuns', 707.

⁴⁷ Caris, *De Munsterabdij van beate marie*, 234.

⁴⁸ H. Venner, 'De stichting van de Munsterabdij en het grafmonument van de stichters', in: H. Tummers ed., *Het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Geschiedenis en restauratie van een uitzonderlijk monument* (Roermond 2008) 33.

⁴⁹ Coomans, 'Cistercian Nuns', 707.

⁵⁰ Ibidem, 709-711.

voltooiing van de abdijkerk.⁵¹ Het is duidelijk dat men na het wegvallen van de grafelijke steun ernstig om inkomsten verlegen zat en toevlucht moest nemen tot de middeleeuwse vorm van ‘crowdfunding’.

Besluit

In de dertiende eeuw kwamen er ten minste drie klaverbladen tot stand die als mausolea fungeerden voor leden van belangrijke adellijke geslachten. In de Sint-Pietersabdij in Gent ging het om een klaverbladvormige kapel aan de oostzijde van de kooromgang, die na de instorting van de Romaanse voorganger in 1186 verbouwd en in 1216 gewijd werd. Hier bevonden zich de graven van vijf tiende-eeuwse leden van het Vlaamse gravenhuis. Het model voor de kapel lijkt het rond 1130-1135 gebouwde koor van de Parijse Saint-Martin-des-Champs te zijn geweest, een van de belangrijkste dochterhuizen van de Bourgondische cluniacenser orde. In het Gentse klooster volgden de monniken de regels van Cluny, echter zonder in de orde te zijn geïncorporeerd. De boodschap was dat de Sint-Pietersabdij als necropool van de vroege graven van Vlaanderen een prima plek was voor de uitbesteding van de memorie. Hier rustten de doden in een prachtige vormgegeven ruimte omringd door de rijke liturgie die kenmerkend was voor Cluny. Die nadruk was nodig aangezien veel adellijke families zich in deze tijd richtten op de zeer sobere cisterciënzers, waar praalgraven en een rijke architectuur vooralsnog uit den boze waren.

In Rolduc kwam in ongeveer dezelfde tijd een klaverblad tot stand. Door deze bouwvorm te kiezen, werd de abdijkerk tot mausoleum van de hertogen van Limburg omgevormd en hun aanwezigheid in de regio sterker benadrukt. Het initiatief hiervoor ging waarschijnlijk uit van de hertogen zelf. Hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor de graven van Gelre, die een cisterciënzinnenklooster bouwden, maar zich weinig gelegen lieten aan de idealen van soberheid die deze orde voorstond. De abdijkerk kreeg een imponerende klaverbladvormige oostpartij. Hier stonden de regels van de orde zelfs op gespannen voet met de wensen van de opdrachtgever.

Wat dit verhaal bovenal expliciteert, is dat de relatief zeldzame klaverbladen een fascinerend onderwerp vormen, juist omdat het ene klaverblad niet het andere is. Een constante lijkt evenwel de verwijzing naar de begrafenissen- ofwel memoriefunctie te zijn.

⁵¹ Caris, *De Munsterabdij van beate marie*, 76-77.